

НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА ФУНКЦИОНИРАНЕТО НА ГАГЛУЗКИТЕ ПРИПЕВКИ "МААНЕ"

ЛАРИСА БАУРЧУЛУ

Като всеки жанр на народно творчество, лирическите песни "маане" на гагаузите не могат да бъдат разглеждани извън контекста на тяхното ситуативно изпълнение. Последното определя кръга на теми, идеи, средства за тяхното изразяване в песните. Ние ще се спрем върху основни видове ситуации, които могат да се съпровождат с пеенето на "маане".

"Маанетата" са къси четиристишни народни песни, които наред с дългите песни "тюркю" се разпространяват и днес. "Маанетата" са служили често за основа на други песни: обредни, трудови, игрови и пр. Обикновено песните от този вид имат седемсричков размер и рима в първи, втори и четвърти стих (ааба). По-рядко се срещат други видове на римуване: аабб, абвб, аaaa и пр. Четиристишията понякога се изпълняват с дума или група думи, повтарящи се в стиха след римата (своеобразен рефрен). Някои от мотивите на "маанетата", характерът на организацията им чрез често използвания похват на паралелизма, основан върху традиционната песенна символика, метрическата структура на песните, в частност, седемсричковия размер, говорят за древността на тази форма, което се подкрепя и от анализа на родствени на тях четиристишия при много от тюркските народи (азербайджанци, туркменци, турци, кримски татари, чуваша и др.). Основните теми на късите четиристишия са любовта, отношенията между младите хора, различните прояви в семейно-битовата сфера. Импровизацията, късата мобилна форма, тематиката обуславят реалистичността на песните и големия брой на вариантите. Хуморът е един от характерните белези на тези песни. Често "маанетата" се изпълняват от двама човека във форма на обмяна на реплики (диалози), с или без музикален съпровод (речитативна форма). Риторическите въпроси, обращенията, т. н. постоянни епитети са характерни за "маанетата". Близки по своето съдържание, образно и мелодическо, "маанетата" могат да се обединяват в дълги песни, образувайки цик-

ли. Четиристишията се раждат експромтно и броят им рядко достига няколко хиляди.

И така, изпълнението на “маанетата” е ситуативно обусловено. Всички тези песни с оглед на тяхната функционалност ние условно поделихме в три дяла: 1) изпълнението на четиристишията в календарната обредност и ритуали; 2) семейната обредност и “маанетата”; 3) изпълнението по време на работа и през почивка, в свободно време.

Макар че календарните обреди, съпроводжани някога с пеенето на “маанетата”, не са многобройни, те представляват, според нас, един от най-архаичните видове на ситуацията при изпълнението на тези песни. Както е известно, в историята на фолклора обредната лирика е предшествовала необредната¹. И може би първоначално “маанетата” са обслужвали някои обреди и ритуали, но постепенно са се отделили от тях и са преминали почти изцяло в необредната сфера.

Календарните обреди и празници, които се съпровождат с пеене на припевките — “маане” при гагаузите са идентични на такива български обреди², а някои от тях намират прилики с обредите на редица от тюркските народи (турци, кримски татари, чуваша и др.). Така, според етнографските проучвания на В. Гордлевски, “в Турция на Хедрилеза* момите пеят “маани” при гадания за своето бъдеще”³. Момински гадания, които са се извършвали в Истамбул на 23 април, са преминали и в Крим, където те са били преместени на 9 март⁴. Както отбелязва А. Манов, при гагаузите от Варненско на 23 април, денят на Св. Георги (гаг. Ай Гьорги, Хедрелез — А. М., 120), “стават хора, игри”⁵. Известни са т. н. “ляле”, туркменски момински песни, седемсрични четиристишия, а също така и гадателни песни с любовно съдържание, изпълнявани от моми и жени обикновено по време на Невруза⁶.

Аналогично с горепосочените ритуали е гаданието при българите на Василевден и на Еньовден⁷. Описанието му при гагаузите от Североизточна България намираме у А. Манов: “Момите от вечер пълнят едно менче с морска вода. При носенето на менчето не се говори и не се гледа настрана. Момите пушат в менчето по един знак (обикновено пръстен) и след като се закачи от една страна на менчето един куфар, поставя се в градината или на стрехата. Сутринта се събират момите. Избират една от тях за “булка” (“гелин”), която взема менчето от градината и декламира:

Ай Яни** кутлу олсун, Свети Яни да бъде щастлив,

* Hidrellez (Хьдрелез) — празник в чест на Свети Хьдрелез, отъждествяван с библейските пророци Илия и Хьдр (Хьзр). Според мюсюлманските вярвания празникът с отъждествявал началото на лятото. По-подробно вж. Б о р о л и а, И. В. Хрестоматия по турското фолклору. Вып. I, М., 1984, с. 146.

** Ай Яни — Название на празника на Еньовден при гагаузите, съставено от гръцка и българска дума.

Кутлу кадемни олсун;
Ай Яни кутлайан,
Гьоню ъомюрю олсун.

Щастлив постоянно да бъде;
Който ощастливява Свети Яни,
Да има дни и живот.

Тогава отключват куфара. Момите казват някой стих, а булката пъха ръката си, изважда един от знаците (предмети) в менчето. Стиховете се отнасят за оная мома, на която е изтегленият знак. По този начин се изреждат всичките моми. След това гледат на огледалото, за да видят образа на бъдещия си избраник. Най-накрая въртят менчето върху пръстените си и отгатват бъдещето”⁸. Този обичай с пеене на “маанета” е съществувал до неотдавна при добруджанските гагаузи⁹.

Към втората група ние причислихме припевките, изпълнявани в семейната обредност. Към тях могат да бъдат притурени т. н. “сватбени маанета”, битували в недалечно минало у бесарабските гагаузи и липсваши (по-вярно, липсва самото им изпълнение на сватбения ритуал) при българските гагаузи. При първите тук се наблюдава иновация на жанра, резултат от развитие на цялостната ситуация. Общо взето, с изпълнението по време на сватба, и то на географски ограничено пространство (Бесарабия), се разграничава употребата на тези песни в семейните обреди на гагаузите. Както отбелязва В. Мошков, “чисто сватбени песни гагаузите нямат, пеят само късите четиристишия “маане”, стараят се по възможност да избират онези от тях, които по съдържание съответстват на извършващото се действие, а обикновено съчиняват по този случай нови четиристишия експромтно”¹⁰. Например:

Гьоктя йълдъз йузалтмъш, На небето има сто и шестдесет звезди,
Кашларь калем чатмъш; Тя има като с молив нарисувани вежди;
Оолусу гюва олмуш, Синът му стана младоженец,
Бубась алтън сачмъш. (Л. П.) Баща му хвърля алтъни.

Според етнографа С. Курогло, “по времето на конушка* на сватбената маса при гагаузите се изпълнявали различни песни (“тюркю” и частушки “маане”). Те отразявали живота в цялата негова сложност: с тъги и радости, грижи и надежди, разкривали душевното състояние на младоженката, сбогувала се с родната си къща. . . ”¹¹

Изпълнение на “маане” като мелодия, звучаща при сватбени ритуали и на трапезата е известно и на българите¹². Обаче, изпълнението на такъв род мелодия е придобило друга, минорна тоналност (пее се като тъжна мелодия) и е явно резултат от влиянието на турската народна музика.

Както при гагаузите, в сватбените обреди на чувашите функция, подобна на тази на “маанетата” е била закрепена за четиристишията “такмак”. Патосът на песните е аналогичен на гагаузките припевки: “роднините на жениха ги изпълняват

* Конушка — тук: пируване на сватбата, веселба по време на трапезата.

на масата, в песните от този род се коментира събитието (сватбата), възхваляват се достойнствата на младежа, в лека хумористична форма върви закачка за качествата на бъдещата съпруга, за нейните роднини. . . ”¹³

Обичай, свързан с раждането, съпровождащ се с изпълнение на люлчини песни с къси четиристишия, съществува при турците и туркмените, но не е характерен за гагаузите¹⁴.

Но най-вече четиристишията са се изпълнявали по време на работа ("орак" — гаг. "жетва", ГРМС, 352; гроздобер; "межи" — гаг. "меджия", ГРМС, 328) и отдиha на селяните ("сидянка" — гаг. "седянка", ГРМС, 415; "дернек", ГРМС, 140; "манга", ГРМС, 325 — гаг. 'видове седянки'; "хору/фору" — гаг. "хоро", ГРМС, 500), т. е. в сферата на всекидневния семеен бит и живот.

Според фолклористите, "през трудовия процес художественото общуване се осъществява чрез песента. Момите чрез своята трудова и художествена дейност се стремят да получат социален престиж"¹⁵. Така при жетвата общуването се е извършвало главно между момите на една социална група: "На работа отивахме, на жетвата, харман, да ора тъкър-тъкър, пеяхме, който можал да пее..." — разказват информаторите¹⁶. Ето "маане" със споменаване на жетвата:

Узун дамдан сес гелеер,	От обора се чува глас,
Чъкън бакън ким гелеер;	Излезте, погледнете кой идва;
Къзлар гелеер орактан,	Момите идват от жетвата,
Киткаларъ варактан. (Л. П.)	Китките им варакосани.

По време на "меджия" за помощ на някое семейство в строежа на дома, белосването, мазането на стените, събирането и беленето на царевица, жените-участнички изпълнявали песни "маане", някои от които се раждали в процеса на работа¹⁷. Епизодично е отбелязана "меджия" в следната песен:

Юклюк юстюндя саз дуру,	Върху купата е камъш,
Межижи къзларъ аач дуру;	Работливите моми са гладни;
Ох, мори, межижи карсъ,	Ох, мари, къз, работлива мома,
Йок му сендя серген курусу?	Нямаш ли ти сухар? (В. М.)

Най-често изпълнението на песните — "маане" се среща по седянки и други увеселителни места, където се дава простор на творческата изява за млади изпълнители. Думата "сидянка" в гагаузкия език представлява заемка от български и обозначава явление, аналогично на съществуващото в българската народна култура¹⁸. В основни линии гагаузките седянки повтарят българските: "Ние казвахме сидянка и дернек. Дернек пред къщата, или навънка на улицата, през деня, привечер се събираме, сидянка след обед, във вечерта до дванадесет часа седяхме. На сидянката се събирали през зимата вътре, вкъщи, през лятото

— на улицата. Момите са плели чорапи, занимавали се с ръкоделие, шиели рокли, ризи, тъкали. Заедно броят на момчета и момичета е стигал 20-30 души. Ергените се закачаха с момите"¹⁹. Това описание на седянките при добруджанските гагаузи се допълва с разказа на друг информатор: "Най-много седянки се правили през Великденските пости. На седянката са идвали и майките на момите да се увеселят, свекървите, булките. Момите пеяха за щастие на момчета и момичета. Пеяхме с глас маанета, без музика, нашите песни тогава са били маанета. . . ”²⁰

Както и обредните действия, не съществуват специални четиристишия, закрепени само за тези колективни сбирки на селската младеж. Някои от текстовете запазват дребни детайли от бита и забавленията на младите хора. По своята тоналност това са подигравателни, хумористични песни:

Оля дюзен докът,	Оля тъче,
Иванчу кийат окът;	Иван книжка чете;
Оля бир кораф докуду,	Оля един ред е изтъкала,
Иванчу бир лаф окуду. (И. К.)	Иван една дума е прочел.

Интересни са описанията на седянките при бесарабските гагаузи, в които прозират преценките на гагаузите-информатори за молдавските седянки. "Момите седяха с работа си на масата. Когато влизаша момци, момите не вдигаха главите си, седяха на пейките. Момите сидят, после поздравяват /момците/. Момичета не гледат на момчета. Девоичките питат при кой има седянка, момчетата отговарят при кой, това, или нещо друго питат. . . Момите отговарят седейки, гледат си работа, ала момците не сидят дълго. Един час. Момчетата, ставайки, викат: "Довиждане". Отиват. Докато сидят там, не свалят калпаците си. На седянките момите пеят. Момчета нощем, след като пийнат, идват. От 7-8 до 12 часа сидят. Ако момите нещо запитат, тогава момците отговарят. Така не разговарят. Докато не се оженят, отиват на седянките с работата си. У молдавците в къща на жената се приказват момчета. Молят стопанката да извика една мома, викат я, се целуват навън. При нас момичето не излиза в тъмнината. Не се разрешавало да стоиш навънка с момче нощес. . . ”²¹ Тук ярко се очертават нравствените ориентири на гагаузина в миналото, неговата зависимост от общественото мнение, по-строги норми на поведението, налагащи се за млади хора. Според някои изследвачи, "формите на общуване са постоянни и регламентирани от традицията. . . но формите на художествено общуване се променят, като се изтъкват социалните им функции за реализацията на колективната естетическа изява. . . ”²² Така при седянката основната роля принадлежи на моминския певчески колектив, който общува с ергените и затова се характеризира със специфичен контекст на общуване и с особена тоналност. Присъствието на момците оказва определено въздействие върху момите, върху цялото им

поведение. Както отбелязва С. Курогло, "сватосване на момъка и момата е ставало на "хору йери" (гаг. "хорото") или на седянките. Беседите между тях (момъка и момата) са се водели на почтително разстояние (2-3 метра) един от друг, на седянките — през затворен прозорец. Обществеността на гагаузките селища не одобрявала нарушаването на тези традиции"²³. Такова "общуване" е представено в следното "маане":

Маави юзюк дал пармак, Не фоштур бу йалвармак; Чожукларън к' арларъ, Пенчереде йалваръ. (Л. П.)	Син пръстен /на показалеца/, Защо аз да го моля - Това е работата на момчетата, Да молят момчетата до прозореца.
--	---

Хорото съпровождали с пеене на "маанета". Според описанията на гагаузи-те от Каварна, "хората играели в неделен ден или когато е празник. Заедно с момите се хвашаше акордеон, гайда . . . Любовните двойки са танцували една до друга"²⁴. Хороводният ритуал в основните си линии прилича с българския. Песните, пани по хората, са известни и при кримските татари²⁵.

Разглеждайки "маанетата" във функционален аспект, Е. Ставрева отбелязва: "При описване на фолклорното наследство трябва да се отдели място на една група хороводни песни (маане), които са обикновено четиристишия или осмистишия. Пети на хора, когато липсва музиката. Имайки пред вид това, че хората са съпровождали всеки празник, можем да си представим каква е била употребата на тези хороводни песни. . . Тези кратки песни се пеят една след друга, като след завършване на едната веднага се подема друга. Освен на хора, песните се пеят и по седянки, беленки"²⁶. Според наблюдението на Л. Покровская "хороводните и танцови песни са обикновено доста къси, пеят се на несложни мелодии с точен ритъм, доближаващ се към танцовия. Такъв характер на мелодиите съответства на съдържанието на "маанетата" и на веселите песни "тюркю", и се обяснява с това, че много от тях преди са били свързани с танци и игри"²⁷. По колективните събирания често се пее следната песен:

Бююн чоужуклар йепси йевдя, Сьойля, мари, Лянка, кимдя гьозюн, Лянанън гьозю хеп Ваняда - Ай долу-долу бубанън оолу.	Днес младежите всички са в къщи, Кажы, мари, Лянка, кого избра? Ляна все гледа на Ваньо - Ай долу-долу*, той е башин син.
---	--

Както отбелязва С. Курогло, "любимото място за срещи на младежта били също така изворите и чешмите"²⁸. Определен брой къси песни отразява това:

Маави юзюк, моор калпак,	Син пръстен, моров калпак,
--------------------------	----------------------------

* Долу-долу — думите са без определен смисъл. По времето на изпълнението на "маане" вместо думите "боба" (гаг. "баца") се слагат личните имена на участниците в действието.

Беним йарим пек йалпак;
Суйа гидяан къзлара
Хеп о чъкаръър калпак. (М. Д.)

Моето либе е много учтиво;
На, отишли за вода моми,
Той сваля калпака си.

С "маанета" е пронизан целодневният живот на гагаузина-селянин. Както пише А. Манов, "гагаузинът въобще е весел, гуляйджия, шегобиец. През зимния сезон приготвяла угощения (зияфети), където се подмятат алегорични мисли между моми и ергени, ритмирани в стихове"²⁹. Явно е, че тук става дума за "маанета", изпълнявани по време на приготвяне на трапезата.

Друг случай на използване на "маанета" в контекста на устно или писмено повествование, е рядкото им свързване с други жанрове на народна словесност. Аналогично турските "mâni" често са били вплетени в повествователния фон на приказките. Според информаторите-гагаузи, такива приказки знаели техните майки и бащи от родителите си, но сега текстовете са забравени³⁰.

"Маанетата" като любовни послания, използвани при кореспондирането на влюбените, са доста разпространени, напр. в турската народна литература, но не са получили своето развитие в гагаузкото народно творчество. Обаче, на гагаузите са известни песни-четиристишия — "аминтиря" (рум. "за спомен"), които те са научили от румънците. В края на писмото, което адресирала към момчето си, девойката обикновено му пишела едно стихотворение:

Пе масуца мя де брад,
Стау ку капул ръзъмат;
Ши ла тине мъ гъндеск,
Кум съ спун ка те юбеск.

Масичката моя е от бор,
Седя (на нея), подпирайки главата си
И мисля за теб,
Как да кажа, че те обичам.

Типологически румънските четиристишия се доближават до "маанетата" (четири стиха, римата аабб, седем срички във всеки ред, образния паралелизъм и пр.). Според нас, използването на горепосочените стихове е било ограничено както териториално (с. Вулканешти, Молдова), така и социално. Те са били известни в зависимост от образователната подготовка на пишещите. Използващите "аминтиря" са завършили учебни заведения с румънски език в преподаването*.

И така, по своето функциониране при различни обредни ситуации и като цяло в сферата на бита, гагаузките припевки малко се различават у различните диаспори на гагаузката общност, приличайки и на аналогичните песенни форми у някои тюркоезични народи, имащи или имали контакти с гагаузите.

Функционирането на "маанетата" при бесарабските и българските гагаузи се различава незначително. Във фолклора на гагаузите от Североизточна Бъл-

* По времето на окуацията на Бесарабия от Румъния (през 1856—1878 г. и 1918—1940 г.) гагаузите са посещавали учебни заведения с преподаване на румънски език.

гария са по-добре запазени връзките между късите четиристишия и тяхното изпълнение в някои обреди (в деня на Свети Георги, на Еньовден). Обаче там липсва традицията за пеене на припевките по време на сватбения ритуал, което е много характерно за гагаузите от Бесарабия. Останалите видове на ситуативното изпълнение (по седянки, хора и пр.) на "маанета" при едните и другите не се различават. Отликите засягат само термините за обозначаването на общоприети явления и имат локална употреба ("манга" — гаг. "седянка" в с. Вулканешти, Молдова).

За разлика от широко разклонената система на функционирането на тюркските четиристишия и по-специално, турските "mâni", изпълнението на гагаузките "маане" не намира пълно съответствие в ситуативността си, има по-ограничена сфера на битуването, отколкото първите.

Изпълнението на къси четиристишия по време на някои обредни празненства ("Хедерлез" — гаг. празник на Св. Георги), съпроводждането на магически действия (гадаенето) у гагаузите приличат на съответните тюркски ритуали.

Класификацията на "маанетата" по критерий на принадлежността на изпълнителите към определена социално-професионална група в гагаузката песенна практика общо взето липсва. Няма специално маркирани къси песни на пазачи, продавачи, занаятчии, като при турците³¹. Това свидетелства за различна културна ориентация на носителите на тези песни. При гагаузите не се изпълняват четиристишия при раждането или при навестяването на новородените (като туркменските песни "ляле"). Бидейки първоначално тюркски жанр, четиристишията у тюркските народи са получили свое развитие повече в семейната обредност, за разлика от гагаузките миниатюри.

"Маанетата" при гагаузите са битували по-широко като съпровод както при извършването на някоя трудова дейност (сезонни работи, колективна помощ), така и през почивките.

Любопитно е, че много от обичаите са идентични с българските (напр. Гергьовден, Еньовден и др.), макар че се назовават с тюркски или гръцки термини (Хедерлез; Ай Гьорги, Ай Яни), които са адаптирани към български³². Някои от танците и ритуалите, съпроводжани с пеене на гагаузките "маане", не са тюркски по своя произход и наименование ("хоро", "фору", "седянка" и др.). Терминологичната система за обозначаване на някои от семейно-битовите явления представлява наслоявания от славянско-християнските културни традиции върху пратюркските. Понякога едни термини заместват други ("Хедерлез" — "Ай Гьорги"), или съществуват успоредно ("седянка" — от бълг., "отуруш" — "седянка", гаг.).

В самото ситуативно изпълнение на "маанетата" в контекста на гагаузките обичаи и обреди ярко се открива двойствеността на фолклора и на гагаузката култура в цялост.

БЕЛЕЖКИ

¹ Мелетинский, Е. М. Возникновение и ранние формы словесного искусства. — В: История всемирной литературы в 2-х т. Т. I, М., 1983, с. 26.

² Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1974.

³ Гордлевский, В. А. Избр. соч. в 4-х т., Т. 3, М., 1961, с. 61.

⁴ Тенишева, А. Э. Празднование Невруза и Хыдыреллеза в Турция (кон. XIX-сер. XX вв.). — СЭ, 1991, № 6, 168—169.

⁵ Маноу, А. Потеклото на гагаузите и техните обичаи и права. В 2 части. Варна, 1938, 120—121.

⁶ Туркменская ССР. Энциклопедия. Ашгабад, 1984, с. 414.

⁷ Василева, М. Календарни празници и обичаи. — В: Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1974, с. 311; Генчев, Ст. Семейни обичаи и обреди. — В: Добруджа..., 336—337.

⁸ Маноу, А. Цит. съч., 125—127.

⁹ Информатор: Г. Яшков, р. 1912 г., гр. Каварна (област Варна), записала Л. Баурчулу, април 1994 г.

¹⁰ Цит. по кн.: Курогло, С. Семейная обрядность гагаузов в XIX — нач. XX в. Кишинев, 1980, с. 32.

¹¹ Пак там, с. 78.

¹² Пейчева, Л. Наблюдения върху зурнаджийската традиция в югозападна България. — БФ, 1993, кн. 2, с. 52—53.

¹³ Осипова, А. А. Свадебные напевы чувашей (к постановке проблемы диалектологии свадебных песен). — В: Чувашское народное творчество. Чебоксары, 1985, с. 46—47.

¹⁴ Гордлевский, В. А. Образцы османского народного творчества, Ч. I. М., 1916, с. 132; Туркменская ССР. Энциклопедия..., с. 414.

¹⁵ Кузманова, В. Коммуникативно поведение на изпълнителя и контекст на общуване. — В: Фолклор, език и народна съдба. С., 1979, с. 93.

¹⁶ Информатори: Г. Яшков, Я. Ризов, р. 1908 г., гр. Каварна, записала: Л. Баурчулу, април 1994.

¹⁷ Информатори: А. Панайотова, р. 1925 г., с. Българево (община Каварна), записала: Л. Баурчулу, посмври 1993 г.

¹⁸ Енциклопедия България. Т. 6. С., 1988, с. 124—125.

¹⁹ Информатор: Я. Ризов.

²⁰ Информатор: Н. Ивова, р. 1926 г., с. Българево, записала: Л. Баурчулу, юни 1994 г.

²¹ Информатор: Е. Баурчулу, р. 1911 г., с. Вулканешти (Молдова), записала: Л. Баурчулу, октомври 1992 г.

²² Кузманова, В. Цит. съч., с. 93.

²³ Курогло, С. Цит. съч., с. 39.

²⁴ Информатор: Я. Ризов.

²⁵ Оленицкий, А. Песни крымских турок. Текст, перевод и музыка. Кн. IX, М., 1910, с. 8.

²⁶ Ставрева, Е. Духовна култура и фолклор на с. Българево. Дипломна работа, Шумен, 1986, с. 216.

²⁷ Покровская, Л. Песенное творчество гагаузов. Кандидатская диссертация [ръкопис], Л., 1952, с. 160.

²⁸ Курогло, С. Цит. съч., с. 78.

²⁹ Маноу, А. Цит. съч., с. 38.

³⁰ Информатор: Т. Ламбов, р. 1934 г., с. Българево, записа: Л. Баурчулу, юни 1994 г.

³¹ В о г а т а v, P. N. In: *Islam Ansiklopedisi*. Istanbul, 1970, ss. 285—288.

³² Г р а д е н л и с в, И. Гагаузите. Добрич, 1993, с. 121.

СЪКРАЩЕНИЯ

- ГРМС — Гагаузско-руско-молдавский словарь, 11 500 слов. М., 1973.
гаг. — гагаузки език
И. К. — Лична сбирка фолклорни текстове на Иван Коврик
Л. Б. — Лична сбирка фолклорни текстове на Лариса Баурчулу
Л. П. — Лична сбирка фолклорни текстове на Людмила Покровская
М. Д. — Експедиционни материали на Мария Дурбайло
тур. — турски език